

BURDUR İLAHİYAT DERGİSİ

Burdur Theology Journal

(Haziran / June 2025) Sayı 10 | e-ISSN: 2980-2407

Müfessir Mukâtil b. Hayyân'ın Yaşamı ve Tefsir İlmindeki Yeri

Life of Muqatil b. Hayyân and his place in the science of Tafsir

Celalettin ALKAN

<https://orcid.org/0009-0005-5025-1857>

celalettin_alkan@hotmail.com

Diyanet İşleri Başkanlığı <https://ror.org/007x4cq57>

Dr., Edirne İl Müftülüğü, Edirne, Türkiye

Dr. Presidency of Religious Affairs, Edirne Provincial Mufti's Office, Edirne, Türkiye

Atıf | Cites As

Alkan, Celalettin. “Müfessir Mukâtil b. Hayyân'ın Yaşamı ve Tefsir İlmindeki Yeri”. *Burdur İlahiyat Dergisi* 10 (Haziran 2025), 1-16.

<https://doi.org/10.59932/burdurilahiyat.1688087>

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü/Article Types	: Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi/Received	: 30 Nisan/April 2025
Kabul Tarihi/Accepted	: 17 Haziran/June 2025
Yayın Tarihi/Published	: 30 Haziran/June 2025

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. Celalettin ALKAN.

Çıkar Çatışması/Conflicts of Interest: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. / The author(s) has no conflict of interest to declare.

Finansman/Grant Support: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır. / The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Etik Bildirim/Complaints: ifd@mehmetakif.edu.tr

Telif Hakkı & Lisans/Copyright & License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Life of Muqatil b. Hayyān and his place in the science of Tafsir

Abstract

Muqātil b. Hayyān (d. before 150/767) was a commentator from Khorasan who belonged to the generation of the tābiin. He is referred to as "a scholar of great value", "a commentator", and "a person who is knowledgeable" in the works of tanāt and rijāl that mention him. Furthermore, he was not accused of being a liar by the authorities of jarh-ta'dil, and it was emphasised that he was a reliable person in terms of the authenticity of his narrations. Considering this aspect, when the opinions of the scholars about him are examined, it is seen that he is a positive and accepted personality in the eyes of the people of knowledge compared to Muqātil b. Sulaymān (d. 150/767), who had a similar name, lived in the same era, and more importantly, had a great fame both in our country and in the world. It is known that Muqātil b. Sulaymān was attributed to Shī'a, Mushabbiheh and Murjeh due to the intellectual and political conflicts in Khorasan during his lifetime. In addition, Muqātil b. Sulayman was also subjected to accusations that he had fallen into tashbīh and tajsīm about Allah. There are no such accusations about Muqātil b. Hayyān in the sources. This naturally increases the value of his views and the reliability of his narrations. He made a name for himself with his deep knowledge in tafsir, vast knowledge and ascetic life. He took lessons from the most famous figures of this field such as Mujāhid b. Jabr (d. 103/721), Ikrima al-Barberī (d. 105/723), Dahhāq b. Muzāhim (d. 105/723). Even though his commentary has not survived to the present day, important names such as Tabari (d. 310/923), Ibn Abi Hātim (d. 327/938), Sa'labbī (d. 427/1035), Begavī (d. 516/1122), Ibn Kathīr (d. 774/1373) and Suyūtuī (d. 911/1505), who come to mind first when it comes to narrative tafsīr, frequently used Muqātil b. Hayyān's narrations and comments in their works. Thus, Muqātil b. Hayyān's exegetical comments and narrations have been transferred to many works over time. He travelled to various places during his life. According to the information given by the sources, it is known that he lived in Balkh, Merv and in the last years of his life around Kabul or India. These travels were not only for scholarly purposes but also for invitation and enlightenment. It is known that large masses became Muslims through his narrations and explanations. This is an indication that he had a struggling and inviting identity as well as being a scholar. When all these aspects are considered together, the evaluation of Muqātil b. Hayyān's life, his scholarly personality and especially his exegesis from different perspectives will enable the recognition of a person who lived in this early period of tafsīr. In addition, this modest study aims to raise awareness for further studies on Muqātil b. Hayyān.

Keywords: Tafsir, Hadith, Mufasssir, Muhaddith, Muqātil

Müfessir Mukātil b. Hayyān'ın Yaşamı ve Tefsir İlmindeki Yeri

Öz

Mukātil b. Hayyān (ö. 150/767'den önce) tābiin nesline mensup Horasanlı bir müfessirdir. Ondan bahseden tabakāt ve ricāl türü eserlerde “değeri yüce bir âlim”, “müfessir”, “ilmiyle âmil bir kimse” şeklindeki vasıflarla anılmaktadır. Bundan da ötesi, cerh-ta'dil otoriteleri tarafından yalancılıkla itham edilmemiş, rivayetlerinin mevsihiyeti açısından muteber bir kimse olduğu vurgulanmıştır. Bu yön dikkate alınarak âlimlerin hakkındaki kanaatlerine bakıldığında kendisiyle benzer bir isim taşıyan, aynı çağda yaşayan ve hem ülkemizde hem de dünyada daha büyük bir şörete sahip olan Mukātil b. Süleyman'a (ö. 150/767) nispetle ilim ehli nazarında daha olumlu bir kişilik olduğu görülmektedir. Zira Mukātil b. Süleyman'ın -yaşadığı dönemde Horasan'daki fikrî ve siyasî çatışmalardan kaynaklı olarak- Şī'a'ya, Müşebbihe ve Mürcie'ye nispet edilmesi, buna ilaveten Allah hakkında teşbîh ve teciime düştüğü yönünde ithamlar söz konusudur. Mukātil b. Hayyān ise bu türlü ithamlarla anılmamaktadır. Bu durum onun görüşlerinin değerini ve rivayetlerinin güvenilirliğini artırmaktadır. Tefsirdeki derin bilgisi,engin ilmi ve zâhidâne yaşantısıyla adından söz ettirmiştir. Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721), İkrime el-Barberî (ö. 105/723), Dahhāk b. Muzāhim (ö. 105/723) gibi bu sahanın en tanınmış simalarından ders almıştır. Rivayet tefsiri denince ilk akla gelen; Taberî (ö. 310/923), İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938), Sa'lebî (ö. 427/1035), Begavî (ö. 516/1122), İbn Kesir (ö. 774/1373) ve Süyûtî (ö. 911/1505) gibi mühim isimler eserlerinde Mukātil b. Hayyān'ın rivayetlerini sıklıkla kullanmışlardır. Hayatı boyunca çeşitli beldelere seyahatler yapmıştır. Kaynakların verdiği bilgilere göre Belh'te, Merv'de ve yaşamının son yıllarında Kâbil yahut Hindistan dolaylarında yaşadığı bilinmektedir. Bu seyahatler ilmi amaçların yanı sıra davet ve irşad gayesi de taşımaktadır. Onun anlatım ve izahları vesilesiyle büyük kitlelerin Müslüman olduğu bilinmektedir. Tüm bu hususiyetler göz önünde bulundurulduğunda Mukātil b. Hayyān'ın hayatının ve tefsir görüşlerinin ele alınması, tefsirin oldukça bir erken döneminde yaşamış bir simanın daha tanınmasını sağlayacaktır. Ayrıca bu mütevazı çalışmanın Mukātil b. Hayyān'a dair daha ileri düzeyde yapılabilecek çalışmalar için farkındalık oluşturma hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Hadis, Müfessir, Muhaddis, Mukātil.

Giriş

Menâhilü'l-irfân adlı eseriyle tanınan Mısırlı âlim Zürcânî (ö. 1367/1948) tefsir ilmini tanımlarken “*Murada delalet etmesi bakımından Yüce Allah'ın kelimini beşer gücü nispetince araştıran ilimdir.*” demektedir.¹ Bu tanım doğrultusunda Kur'ân-ı Kerim, nübüvvet döneminden

¹ Muhammed Abdülazîm ez-Zürcânî, *Menâhilü'l-irfân fî ulûmî'l-Kur'ân*, (Kahire: Matbaa-i İsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şürekâhu, ts.), 2/3. Muhammed Hüseyin ez-Zehabî, *et-Tefsîr ve'l müfessirîn* (Kahire: Mektebetü Vehbe, ts.), 1/29; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi* (Ankara: Fecr Yayınevi, 1996), 61.

bu yana başta bizzat Hz. Peygamber ve sahabe tarafından olmak üzere açıklanmaya çalışılmıştır.² Tâbiîn devrine gelindiğinde ise Kur'ân'ın ya sahabeden işitmeye dayalı olarak edinilen rivayetler ya da böyle rivayetlerin yokluğunda akıl nuruyla yapılan icthadlar üzerinden yorumlandığı görülmektedir.³ Bu şekilde Asr-ı Saâdet'ten bu yana oluşan tefsir malzemesi yazılı ve sözlü olarak muhafaza edilip sonraki nesillere özenle ve fasılasız bir şekilde taşınmıştır.

Ne var ki geçen zaman içerisinde yaşanan bazı gelişmeler hem tefsir müktesebatını hem de bu müktesebatın oluşturulup günümüze taşınmasında emeği geçen ulemâyı olumsuz manada etkilemiştir. Kimi zaman eserler kimi zaman da bu eserleri yazan müelliflerin isimleri kaybolmuş, unutulmuştur. Onlardan bir tanesi çalışmamıza konu edindiğimiz Mukâtil b. Hayyân'dır (ö. 150/767'den önce).

Mukâtil b. Hayyân'ın vefat tarihi göz önünde bulundurulduğunda onun tâbiîn neslinden olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Mukâtil b. Hayyân tâbiîn neslinin büyüklerinden hadis dinlemiş, onların birikimlerini öğrencilerine çeşitli şekillerde aktarmıştır. Hayatına değinen tabakât ve ricâl türü eserlerde tefsir ve hadis ilmindeki yetkinliğine vurgu yapılmış, ayrıca salih, sünnet ehli bir kimse olduğundan söz edilmiştir. İbn Ebî Hâtim'in (ö. 327/938) *el-Cerh ve't-ta'dil*'i⁴ ile Zehebî'nin (ö. 748/1348) *Mizânü'l-i'tidâl*⁵ ve Siyeru a'lâmi'n-nübelâ⁶ adlı eserleri bu kaynaklardan birkaçıdır.

Mukâtil b. Hayyân hakkında ülkemizde yapılmış müstakil bir çalışma bulunmamaktadır. Yurt dışında ise görebildiğimiz kadarıyla Suudi Arabistan Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi bünyesinde, 2002 senesinde araştırmacı Muhammed b. Sâlim ez-Zehrânî tarafından *أقوال مقاتل بن حيان في التفسير* (Mukâtil b. Hayyân'ın Tefsir Görüşleri) başlıklı bir yüksek lisans tezi hazırlanmıştır. Bu tez 2012 yılında Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi uhdesinde basılmıştır.⁷ Mukâtil b. Hayyân'ı konu alan ikinci çalışma da yine Suudi Arabistan'da bulunan Cidde Üniversitesi bünyesinde, Abdurrahman Hüseyin el-Habeşî isimli araştırmacının 2021 senesinde hazırladığı *ترجمة مقاتل بن حيان البلخي* (Belhli Mukâtil b. Hayyân'ın Hayatı) adlı makaledir.⁸ Her iki çalışmada da Mukâtil b. Hayyân'ın hayatı ve tefsir görüşleri ele alınmıştır. Halihazırda erişime açık olan söz konusu çalışmalar tarafımızca incelenmiş ve makalemizde bu çalışmalara yer yer başvurulmuştur.

Bu makalede Mukâtil b. Hayyân'ın hayatı ve tefsir ilmindeki konumu çeşitli açılardan ele alınacaktır. Böylelikle onun ülkemizde tanıtılması adına küçük de olsa bir adım atılması hedeflenmektedir. Makale; “Yaşamı” ve “Tefsir İlmindeki Yeri” şeklinde iki ana başlık altında sunulacaktır. Son olarak da bir sonuç kısmı yazılarak değerlendirme yapılacaktır.

1. Yaşamı

Mukâtil b. Hayyân'ın yaşamını konu edineceğimiz bu bölümde ilgili âlimin hayatı farklı açılar dikkate alınarak anlatılacaktır.

² ez-Zehbî, *et-Tefsir ve'l müfessirîn*, 1/29; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 61.

³ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., 1971), 239.

⁴ Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdris er-Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dil*, (Haydarâbât: Dâiratü'l-Meârif, 1952).

⁵ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed El Becâvî, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1963).

⁶ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2006).

⁷ Bkz. Muhammed b. Sâlim ez-Zehrânî, *Akvâlü Mukâtil b. Hayyân fi't-tefsir*, (Suudi Arabistan: Ümmül-Kurâ Üniversitesi, 2012).

⁸ Bkz. Abdurrahman Hüseyin el-Habeşî, “Tercemetü Mukâtil b. Hayyân el-Belhî”, *Mecelletü Külliyyeti's-Şeria*, 23/2, (Suudi Arabistan: 2021).

1.1. İsmi ve Künyesi

Kaynakların aktardığı bilgilere göre tam ismi Ebû Bistâm Mukâtil b. Hayyân en-Nıbtî el-Belhî el-Horasânî el-Harrâz'dır.⁹

Buradaki “en-Nıbtî” ifadesi dikkat çekicidir. Hadis âlimi İbn Mende ve (ö. 395/1005) *Târîhu medîneti Dimaşk* adlı eseriyle tanınan İbn Asâkir (ö. 571/1176), Mukâtil b. Hayyân’a niçin “en-Nıbtî” dendiğini onun Irak bölgesinden geldiğini söyleyerek izah etmektedir. Bu ifade Mukâtil b. Hayyân’a bu sebeple verilmiş bir lakaptır.¹⁰ Ünlü hadis âlimi ve hâfızı İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) ise farklı bir noktaya vurgu yaparak “*Ona dilindeki acemlikten ötürü en-Nıbtî denmiştir.*” şeklinde bir açıklama yapmaktadır.¹¹

Mukâtil b. Hayyân’ın “el-Belhî” ve “el-Horasânî” şeklindeki nisbeleri İbn Hacer el-Askalânî’yi haklı çıkarır niteliktedir. Zira bu vasıflar açıkça onun Belh ve Horasan bölgesine olan mensubiyetine işaret etmektedir. O kadar ki Belh’te ikamet ettiği bilinen Mukâtil b. Hayyân’dan¹² bahseden biyografik eserler onun Hasan b. Hayyân, Yezid b. Hayyân ve Mus’ab b. Hayyân isminde üç kardeşi olduğundan bahsetmektedir. Sözü edilen eserler bu aileyi “Belh ehlerinden” şeklinde nitелеmektedir. Ayrıca bu ailenin Merv’de de arazi ve evlerinin olduğu kaydedilmiştir.¹³ Dolayısıyla Mukâtil b. Hayyân hayatının bir kısmını Merv’de geçirmiş olmalıdır.¹⁴

Mukâtil b. Hayyân’ın ismindeki “el-Horasânî” ibaresi onun Türkmenistan, İran ve Afganistan bölgesinde tanınmış bir şahsiyet olduğuna ve bu bölgede yaşadığına işaret etmektedir. Nitekim Zehebî onu *Tezkiretü’l-huffâz* adlı meşhur eserinde “Horasan’ın âlimi” diye anmaktadır.¹⁵

Son olarak “el-Harrâz” kelimesinden ne kastedildiğine değinmek istiyoruz. Bu ifade Mukâtil b. Hayyân’ın mesleğine delalet etmektedir. Buna göre bazı kaynakların bildirmesiyle o, bir tür deri oymacılığıyla ya da kunduracılıkla meşgul olmalıdır. Bundan dolayı lakabı bir süre sonra “el-Harrâz” olmuştur.¹⁶ Makalemizin girişinde çalışmasından söz ettiğimiz Muhammed b. Sâlim ez-Zehrânî ise araştırmalarının neticesinde bu lakabın Mukâtil b. Hayyân’a değil, Mukâtil

⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu’fî el-Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, (Haydarâbât: Dâiratü’l-Meârif, ts.), 8/13; Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa’d b. Menî’ el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî, *et-Tabakâtü’l-kübrâ*, thk. İhsan Abbâs, (Beyrut: Dâru Sâdir, 1968), 7/374; İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 8/353; Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *es-Sikât*, (Haydarabat: Dâiratü’l-Meârif, 1973), 7/508; Yûsuf b. ez-Zekî Abdurrahmân Ebû’l-Haccâc el-Mizzî, *Tehzîbü’l-kemâl fi esmâi’r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma’rûf, (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1992), 28/430; Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, 4/171.

¹⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Muhammed el-İsfahânî, *Fethu’l-bâb fi’l-künâ ve’l-elgâb*, thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî, (Riyad: Mektebetü’l-Kevser, 1996), 168; Ebû’l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dimaşkî eş-Şâfiî, *Târîhu medîneti Dimaşk*, thk. Muhibbüddin Ebî Saîd Ömer b. Garame el-Ömerî (Dimaşk: Dâru’l-Fikr, 1995), 60/104.

¹¹ Ebû’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *Nüzhetü’l-elbâb fi’l-elkâb*, thk. Abdülaziz Muhammed b. Sâlih es-Sedîrî, (Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1989), 2/312.

¹² Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, 8/13; İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 8/353; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 7/508.

¹³ Mizzî, *Tehzîbü’l-kemâl*, 28/433; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 60/105.

¹⁴ Habeşî, “Tercemetü Mukâtil b. Hayyân el-Belhî”, 1/642.

¹⁵ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 60/103; Zehebî, *Tezkiretü’l-huffâz*, (Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1998), 1/131; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 6/419.

¹⁶ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 60/101; Mizzî, *Tehzîbü’l-kemâl*, 28/430; İbn Hacer el-Askalânî, *Tebîru’l-müntebah bi tahrîri’l-müştebeh*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr (Beyrut: el-Mektebetü’l-İlmiyye, ts.), 1/330.

b. Süleyman'a (ö. 150/767) babasından dolayı verilen bir lakap olduğunu iddia etmektedir.¹⁷ Bu görüşü hadis ve tabakât âlimi Mizzî de (ö. 742/1341) paylaşmaktadır.¹⁸

Üzerinde durmaya ve irdelemeye çalıştığımız bu kayıtlara bakıldığında Mukâtil b. Hayyân'ın hayatını Türklerin yoğunlukla yaşadığı bir bölge olan Horasan ve Belh bölgesinde geçirdiği anlaşılmaktadır. İbn Hacer el-Askalânî'nin Mukâtil b. Hayyân hakkında onun acem olduğuna dair vurgu yaptığı da düşünüldüğünde bu kanaat onun kökeninin Türk olabileceği yönünde bir düşünce uyandırmaktadır. Yine de bu noktada araştırmamız boyunca tabakât kitaplarının Türk kökenli âlimler için kullandıkları "et-Türkî" ibaresini Mukâtil b. Hayyân'dan bahsederken hiç kullanmadıklarını ifade etmemiz gerekmektedir. Öte yandan onun farklı bölgelerle ilişkilendirilmesi, ilim yolculuğu yahut başka sebeplerle memleketinden ayrıldığını ve bazı seyahatler yaptığını göstermektedir. Zehebî de eserinde Mukâtil b. Hayyân'ın pek çok yer gezdiğine değinmektedir.¹⁹

Mukâtil b. Hayyân'ın doğum tarihine dair net bir tarih söylemek güçtür. Zira kaynaklar bu konuda suskun kalmakta, açık bir bilgi sunmamaktadır. Aynı konudan şikâyet eden araştırmacı Muhammed b. Sâlim ez-Zehrânî, Mukâtil b. Hayyân'ın en bilinen hocalarından biri olan Dahhak b. Müzâhim'in vefat tarihinden yola çıkarak Mukâtil b. Hayyân'ın doğumuna ilişkin bir tarih vermeye çalışmaktadır. Buna göre Dahhak b. Müzâhim hicrî 102 senesinde vefat ettiği için Mukâtil b. Hayyân hicrî 70 ila 100 tarihleri arasında doğmuş olmalıdır.²⁰ Bu kanaat bizce de makul görünmektedir.

1. 2. Hocaları ve Öğrencileri

Mukâtil b. Hayyân, hayatına hatırı sayılır derecede etki etmiş pek çok büyük âlimden ders almıştır.²¹ Aynı şekilde ilk eğitimini aldığı Merv ile bir müddet yaşadığı Belh başta olmak üzere çeşitli ilim merkezlerinde bulunarak öğrenciler yetiştirmiştir.²²

Hocalarından bazıları şunlardır:

Medineli meşhur yedi fakihden biri, hadis ve siyer âlimi Urve b. Zübeyr (ö. 94/713), Medine'nin fakihlerinden biri olan Saîd b. Müseyyeb (ö. 94/713), hadis ve rical alanında otorite olan Şehr b. Havşeb (ö. 100/718), Emevî halifesi ve hadis âlimi Ömer b. Abdülaziz (ö. 101/720), tâbiîn neslinin önde gelen müfessirlerinden Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721), hadis âlimi Ebû Amr Âmir b. Şerâhîl eş-Şa'bî (ö. 104/722), Dahhak b. Müzâhim (ö. 105/723), İkrime el-Berberî (ö. 105/723), Medineli tâbiî fakihî Sâlim b. Abdillâh b. Ömer (ö. 106/725), Basralı meşhur tâbiî, âlim ve zâhid Hasan el-Basrî (ö. 110/728), tâbiîn devri Mekke fıkıh mektebinin tanınmış temsilcisi, muhaddis ve müfessir Ata b. Ebî Rebâh (ö. 114/732), Merv kadısı Abdullah b. Büreyde (ö. 115/707), Müfessir tâbiî Katâde b. Diâme (ö. 117/735), Kûfeli Alkame b. Mersed (ö. 120/738), tâbiîn devri Mekke fukahâsından, müctehid ve muhaddis Amr b. Dînâr (ö. 126/744), tâbiîn dönemi tefsîr ve hadis âlimlerinden Basralı Rebî' b. Enes (ö. 139/757), zâhid, sûfî ve muhaddis İbrahim b. Ethem (ö. 161/778).²³

¹⁷ Zehrânî, *Akvâlü Mukâtil b. Hayyân fi't-tefsîr*, 12-13.

¹⁸ Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 28/430.

¹⁹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 6/418.

²⁰ Zehrânî, *Akvâlü Mukâtil b. Hayyân fi't-tefsîr*, 8.

²¹ Zehrânî, *Akvâlü Mukâtil b. Hayyân fi't-tefsîr*, 9.

²² Zehrânî, *Akvâlü Mukâtil b. Hayyân fi't-tefsîr*, 9.

²³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 8/353; Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 28/430-431; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 6/418.

Öğrencilerinden bazıları şunlardır:

Aynı zamanda kendisinden hadis rivayet eden Alkame b. Mersed, Horasanlı muhaddis Abdullah b. Şevzeb (ö. 156/773), Halit b. Ziyad et-Tirmizî (ö. 170/787), Tebe-i tâbiîn'in ileri gelenlerinden, muhaddis, zâhid ve fakih Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797), Hafs b. Meysere es-San'ânî (ö. 181/798), Bağdatlı âlim Dâvud b. Süleyman (ö. 251/865) ve Mukâtil b. Hayyân'ın kardeşi Mus'ab b. Hayyân (ö. ?).²⁴

Mukâtil b. Hayyân'ın kendilerinden hadis naklettiği kişilere bakıldığında onun yoğunlukla tâbiîn neslinin büyüklerinden istifade ettiği görülmektedir. İsmi zikredilenler içerisinde hiç şüphesiz en öne çıkanlar ise Mücâhid, İkrime ve Dahhâk'tır. Müfessir, muhaddis ve zâhid Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) bir diğer tâbiîn âlimi Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713) bu kişilerden bahsederken “*Onlar tabiîn neslinin tefsirdeki dört büyük şahsiyetidir.*” demiştir. Öte yandan Mukâtil b. Hayyân'ın zahid ve sûfî karakterli Hasan el-Basrî ile İbrahim b. Ethem'den rivayette bulunması dikkat çekicidir. Bu kişilerden Hasan el-Basrî, devrinde “helal ve haramı en iyi bilen kişi” olarak tanıtılmaktadır.²⁵

Mukâtil b. Hayyân'ın öğrencilerinden en meşhur olanı Horasanlı, ilmi ve üstün zekasıyla bilinen²⁶ Abdullah b. Mübârek'tir. Ayrıca öğrencilerinin pek çok farklı memlekete mensup oluşu, Mukâtil b. Hayyân'ın ilim ehli nezdinde meşhur ve muteber bir şahsiyet olduğunun göstergelerindendir.

1. 3. Ulemânın Mukâtil b. Hayyân Hakkındaki Değerlendirmeleri

Mukâtil b. Hayyân'dan bahseden eserler onu; değeri yüce bir âlim, sünnet ve doğruluk sahibi, âbid, seçkin şahsiyetlerden biri,²⁷ ilmiyle âmil bir âlim, faziletli ve dindar bir kimse, muhaddis,²⁸ Horasan'ın âlimi, hafız,²⁹ ibadete düşkünlüğüyle tanınan salih bir adam³⁰ gibi övgü dolu vasıflarla anmaktadır.

Mukâtil b. Hayyân'ın ilmî bakımdan güvenilirliği konusunda ise onun; “sika”,³¹ “sadûk”,³² “sâlihu'l-hadis” ve “leyse bihi be's” mertebesinde olduğu söylenmiştir. Araştırmalarımıza göre bu noktada Mukâtil b. Hayyân'ın güvenilirliğini zedeleyecek kadar olumsuz kanaat bildirilmediğini vurgulamalıyız. Hicrî ikinci asırda yaşamış hadis otoritelerinden Vekî' b. Cerrâh'ın (ö. 197/812) ona yalancılık isnat ettiği bazı kaynaklarda kaydedilmişse de aslında bu kişiden Mukâtil b. Hayyân değil, kendisiyle aynı adı taşıyan Mukâtil b. Süleyman'ın kastedildiği ifade edilmiştir.³³

²⁴ Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, 8/13; Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 28/431-432.

²⁵ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, (Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyeti'l-Amme li'l-Kitâb, 1974), 4/241.

²⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 1/262.

²⁷ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 4/171.

²⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 6/418.

²⁹ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 1/131.

³⁰ Ebü Hafs Ömer b. Ahmed b. Osman b. Ahmed İbn Şâhin el-Bağdâdî, *Târihu esmâi's-sikât*, (Kuveyt: Dâru's-Selefiyye, 1984), 227.

³¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 8/354; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 6/419.

³² İbn Asâkir, *Târihu medîneti Dimaşk*, 60/107; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 7/508.

³³ Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 28/432; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 4/172; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 1/131; Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed el-Misrî ed-Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 2/330.

Zehebî eserlerinde bu duruma temas ederek “*Mukâtil b. Hayyân 150 yılı civarında vefat etti fakat -güvenilirlik bakımından- zayıf olduğu bilinen müfessir Mukâtil b. Süleyman ondan sonra yıllarca yaşadı.*” demektedir.³⁴ Ayrıca, “*Müfessir Mukâtil b. Süleyman, Mukâtil b. Hayyân'ın yaşadığı dönemde 'metrûkû'l-hadis' olarak kabul edilmekteydi. Zira o tefsir ilmindeki engin bilgisine rağmen tecsim anlayışına bulaşmıştı.*” diyerek bu konudaki düşüncesini bir kez daha ifade etmektedir.³⁵

Buraya kadar nakledilen bilgiler ışığında Mukâtil b. Hayyân'ın hem karakteri hem de ilmi kişiliğiyle cerh-ta'dîl âlimleri nezdinde kabul görmüş bir şahsiyete sahip olduğu söylenebilmektedir. Kendisi hakkında rivayetlerinin sağlamlığına gölge düşürecek herhangi bir yalancılık ithamı söz konusu değildir. Bu durum onu, çağdaşı Mukâtil b. Süleyman'a nazaran daha muteber bir âlim haline getirmiştir.

Bizim tespit edebildiğimiz kadarıyla Mukâtil b. Hayyân'ın eserleri hakkında kaynaklar pek fazla bilgi vermemektedir. Fakat onun bir tefsir yazdığı bilinmektedir. Arap bibliyografya âlimi İbn Nedîm (ö. 385/995) eserinde Mukâtil b. Hayyân'ın bir tefsir kitabına sahip olduğunu yazmaktadır. Ancak eserin içeriği yahut özellikleri hakkında açıklama yapmamaktadır.³⁶ Bu bilgiye *Tabakâtü'l-müfessirîn* adlı eseriyle ünlene Dâvûdî (ö. 945/1539) de kitabında yer vermektedir.³⁷

Yine de bu eserin kalitesiyle tefsir âlimlerinin dikkatini çektiği pekâla söylenebilir. Bu ilgi, şu anda elimizde bulunmayan Mukâtil b. Hayyân'ın tefsirini pek çok esere parça parça da olsa intikal ettirmiştir. Örneğin Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö. 310/923), *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân* adlı eserinde,³⁸ İbn Ebî Hâtim *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'azîm* isimli tefsirinde,³⁹ Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî (ö. 427/1035) *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'ân*'ında,⁴⁰ Ebû'l-Fidâ İbn Kesîr (ö. 774/1373) *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'azîm* 'inde⁴¹ ve Celâluddîn es-Süyûtî (ö. 911/1505) *ed-Dürri'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr*'unda⁴² Mukâtil b. Hayyân'ın rivayetlerini sıklıkla kullanmışlardır. O kadar ki Mukâtil b. Hayyân her biri temel rivayet tefsirlerinden olan bu eserlerin aslı kaynaklarından biri konumundadır.

1. 4. Vefatı

Doğumu hakkında kaynakların tarih ve bilgi vermediği Mukâtil b. Hayyân'ın vefatı hakkında da bilinenler çok azdır. Buna göre Mukâtil b. Hayyân, Kâbil ya da Hindistan topraklarında vefat etmiştir. Kâbil'de vefat ettiğini söyleyenler çoğunluktadır.⁴³

³⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 6/419.

³⁵ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 1/131.

³⁶ Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *el-Fihrist*, (Londra: Müessesetü'l-Furkân, 2014), 1/89.

³⁷ Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 2/330.

³⁸ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, (Mekke: Dâru't-Terbiye ve't-Türâs, ts.), 16/14, 14/264, 22/262, 24/358.

³⁹ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'Azîm*, thk. Es'ad Muhammed ed-Tîb (Suudi Arabistan: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâzî, 1998), 3/922, 3/747, 4/1055.

⁴⁰ Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm en-Nisâbüri, *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân*, (Cidde: Darü't-Tefsîr, 2015), 2/96, 4/246, 22/428.

⁴¹ Ebû'l-Fidâ İsmâil b. Ömer b. Kesîr el-Kuraşî İbn Kesîr ed-Dımaşkî, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'Azîm*, thk. Sami b. Muhammed Selâme. (Dımaşk: Dâru't-Tayyibe li'n-Neşri ve't-Tevzi', 1999), 2/7, 1/210, 8/124.

⁴² Süyûtî, *ed-Dürri'l-mensûr fi't-tefsîr-i bi'l-me'sûr*, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2011), 1/739, 2/45, 2/591, 7/365, 5/542.

⁴³ Habeşî, “Tercemetü Mukâtil b. Hayyân el-Belhî”, 652.

Kaynakların anlatımına göre o, vefatından önce Ebû Müslim el-Horasânî'den (ö. 137/755) kaçmaktadır. Bu amaçla yaşadığı bölge olan Horasan'dan ayrılıp Hasan b. Müslim (ö.?) isimli bir zatla birlikte Kâbil'e sığınmıştır. Mukâtil b. Hayyân burada kaldığı süre zarfında içinde bulunduğu sıkıntılı vaziyete rağmen İslâm'ın güzelliklerini anlatmaktan ve halkı irşad etmekten geri durmamıştır. Öyle ki pek çok insanın Mukâtil b. Hayyân'ın eliyle Müslüman olduğundan bahsedilmektedir. Hatırı sayılır derecede büyük halk kitleleri onun sayesinde İslâm'ı tanıma fırsatı bulmuştur. Bu durum Mukâtil b. Hayyân'ın davetçi bir kimliğe sahip olduğunun önemli göstergelerindendir. Ne var ki Mukâtil b. Hayyân Kâbil'de pek fazla kalmamıştır. Zira -o devirlerde- şirk diyarı olan bu memlekette ikamet etmekten bir süre sonra rahatsızlık duyar hale gelmiştir. Bunun yanı sıra dönemindeki karışıklıklar devam ettiği ve muhtemelen takip edildiği için Müslümanların yoğunlukta olduğu başka bir bölgeye gitmek isterken vefatıyla neticelenecek son bir yolculuğa çıkmıştır. Bu safahatta Kâbil'den ayrılan Mukâtil b. Hayyân, iki gün seyahat ettikten sonra hicrî 150 senesinden önceki bir tarihte vefat etmiştir.⁴⁴

İbn Asâkir Mukâtil b. Hayyân'ın Kâbil'e değil, Hindistan meliki Zeneybil'e (ö.?) sığındığı şeklinde bir görüş de aktarmakta ve bu anlatılanların Hindistan'da yaşandığından bahsetmektedir.⁴⁵ Taberî tefsirinin kaynaklarına ilişkin bir çalışma yapan Ekrem Ziyâde el-Fâlûcî de eserinde Mukâtil b. Hayyân'ın Hindistan'da vefat ettiğini yazmaktadır.⁴⁶

Bahsi geçen dönemde Kâbil ile Hindistan'ın benzer kültürlere sahip olması, aralarında sıkı bir ticaret bulunması, Kâbil'de pek çok Hindûnun yaşaması, Kâbil'in İslâmlaşmasının Sâmanîler'in Horasan valileri Alp Tegin (ö. 352/963) ve Sebük Tegin (ö. 387/997) dönemlerinde başlayıp Gazneli Mahmud (ö. 421/1030) zamanında tamamlanmış olması⁴⁷ dolayısıyla bu coğrafya, biyografi yazarlarının zihninde belli ki tek parça halinde bulunmaktadır. Sözü edilen karışıklığın bu sebeplerden ortaya çıkmış olabileceği ihtimal dahilindedir. Konuya bu zaviyeden yaklaşıldığında Mukâtil b. Hayyân'ın vefat ettiği yer hakkındaki ihtilaflara şaşırılmamalıdır.

2. Tefsir İlmindeki Yeri

Çalışmamızın bu kısmında Mukâtil b. Hayyân'ın tefsir ilmi açısından önemini ortaya koymaya çalışacağız.

2.1. Tefsir Görüşlerinin Önemi

Mukâtil b. Hayyân'ın tefsir görüşleri özelinde bir çalışma yapan araştırmacı Zehrânî, Mukâtil b. Hayyân'ın tefsirinin selef ulemâsının bir meyvesi ve neticesi olduğundan bahsetmektedir.⁴⁸ Bu ifade Mukâtil b. Hayyân'ın tefsir geleneğinde üstlendiği nakilcilik rolüne işaret etmektedir. Araştırmacı Abdurrahman Hüseyin el-Habeşî ise, Mukâtil b. Hayyân'ın tefsir görüşlerinin niçin önemli olduğu sorusunu şu sekiz madde ile cevaplamaktadır:

1. Mücâhid b. Cebr gibi tâbiînün büyük âlimlerinden rivayetlerde bulunması

2. Ulemânın Mukâtil b. Hayyân hakkındaki olumlu görüşleri

⁴⁴ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 7/508; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 60/104-108; Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 28/433; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 6/418-419; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 4/172.

⁴⁵ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 60/109.

⁴⁶ Ekrem Ziyâde el-Fâlûcî, *el-Mucemü's-sağır li ruvâti'l-İmâm İbn Cerîr et-Taberî* (Ürdün: ed-Dâru'l-Eseriyye, ts.), 2/574.

⁴⁷ Ahmet Kavas, "Kâbil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/28.

⁴⁸ Zehrânî, *Akvâlü Mukâtil b. Hayyân fi't-tefsir*, 57.

3. Taberî (ö. 310/923), İbn Ebî Hâtim, Sa'lebî (ö. 427/1035), Begavî (ö. 516/1122), İbn Kesîr (ö. 774/1373) ve Süyûtî gibi müfessirlerin, Mukâtil b. Hayyân'ın görüşlerine önem vermeleri

4. Öğrencilerinin tefsir görüşlerine olan alakası ve bu görüşlerin bizlere aktarılması noktasındaki çabaları

5. Tefsirinin kolay, açık ve sade olması

6. Mukâtil b. Hayyân'ın sahabe ile tâbiünden rivayette bulunmaya özen göstermesi, buna ek olarak bu rivayetlerin hatadan uzak oluşu

7. Tefsirinin nâsih-mensûh, esbâb-ı nüzûl ve muhkem-müteşâbih gibi Kur'ân ilimlerine değinmesi

8. Yaşadığı dönem bakımından Kur'ân'ın nüzulüne olan zamansal yakınlığı⁴⁹

Habeşî burada Mukâtil b. Hayyân'ın tefsir kaynaklarından başlamak üzere onun öğrencileri vasıtasıyla daha ileri çağlara yaptığı etkiden, sonraki dönemlerde yaşayan müfessirlerin kendisine dönük ilgisinden bahsetmektedir. Ayrıca tefsirinin açık ve anlaşılır olmasının yanı sıra temel Kur'ân ilimlerine temas ettiğini belirtmektedir. Habeşî'nin dikkatini çeken bu hususiyetler, çalışmamızın ilgili kısımlarında örneklendirilerek somut hale getirilecektir.

2.2. Tefsir Metodu

Çalışmamızın bu kısmında Mukâtil b. Hayyân'ın tefsir yaparken nasıl bir yöntem izlediği üzerinde durulacaktır.

2.2.1. Kur'ân'ı Kur'ân'la Tefsir Etmesi

Mukâtil b. Hayyân'ın tefsirinde en önemli kaynaklardan ilki kaçınılmaz olarak Kur'ân'dır. Zira Mukâtil b. Hayyân'ın bazı ayetleri, Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsiri metodunu kullanarak yine farklı ayetler üzerinden izah etme yoluna gittiği görülmektedir. Tefsirde Kur'ân'ı merkeze alan bu yöntem, kimi ayetlerde mücmel olarak ifade edilen hususların başka ayetlerde detaylıca açıklanmış olabileceği fikrinden hareketle, her müfessirin ayetleri izah ederken öncelikli olarak başvurması gereken yöntemlerdendir.⁵⁰

Mukâtil b. Hayyân'ın, el-Bakara 2/168. ayetin بِأَفْحَشَاءَ “Şeytan size çirkin şeyler yapmanızı emreder.” kısmına getirdiği yorum, konunun bir örneği olarak zikredilmeye müsaittir.

Mukâtil b. Hayyân buradaki الْفَحْشَاءَ kelimesinin “günahlar” manasına geldiğini söyledikten sonra bu kelimenin bu ayet dışında Kur'ân'ın her yerinde zina anlamında kullanıldığını iddia etmektedir.⁵¹ Mukâtil b. Hayyân'ın bu görüşü وَلَا تَقْرَبُوا الزَّالَىٰ إِنَّهُ كَانَ فَاحِشَةً وَسَاءَ وَالَّذِينَ يَجْتَنِبُونَ “Zinaya yaklaşmayın. Zira o, bir hayasızlıktır ve çok kötü bir yoldur.”⁵² ayeti ile الْإِثْمِ وَالْفَوَاحِشِ “Onlar büyük günahlardan ve hayasızlıklardan kaçınırlar.”⁵³ ayetinde kelimeye

⁴⁹ Habeşî, “Tercemetü Mukâtil b. Hayyân el-Belhî”, 653.

⁵⁰ Süyûtî, *el-İtkân*, 4, 200.

⁵¹ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 7/304.

⁵² el-İsrâ 17/32.

⁵³ eş-Şûrâ 42/37.

yüklenen anlam düşünüldüğünde makul görünmektedir.⁵⁴ Mukâtil b. Hayyân burada bir kelimeyi Kur’ân’ın farklı yerlerindeki kullanımlarını nazar-ı dikkate alarak açıklama yoluna gitmektedir.

Konunun diğer örneği “*Müminler müminleri bırakıp da kâfirleri dost edinmesin.*”⁵⁵ ayetidir. Mukâtil b. Hayyân bu ayeti tefsir ederken Mekke döneminde Müslümanların zaman zaman müşriklere karşı sevgi izhar ettiğinden bahsetmektedir. Bundan dolayı Müslümanlar aynı ayetin devamında, “*Kim bunu yaparsa artık Allah’la olan bağını koparmış demektir.*” ifadesiyle müşriklerle yakınlık kurmaktan menedilmişlerdir.⁵⁶

Verdiğimiz bu iki örnek, Mukâtil b. Hayyân’ın Kur’ân’ın Kur’ân’la tefsiri şeklindeki metodu bazı ayetlerin izahında kullandığını göstermektedir.

2.2.2. Kur’ân Tefsirinde Hadis-i Şeriflere Başvurması

Mukâtil b. Hayyân’ın ayetleri yorumlarken başvurduğu bir başka kaynak hadis-i şeriflerdir. Zira Hz. Peygamber’in izahları tefsirin aslını teşkil ettiğinden dolayı, Kur’ân-ı Kerim’i anlamının en doğru yollarından biri hadislere başvurmadır.⁵⁷ Bu düşünceden hareketle Mukâtil b. Hayyân, hiç de azımsanamayacak derecede tefsirinde hadislere müracaat etmiştir.⁵⁸

Mukâtil b. Hayyân bu doğrultuda gösteriş yapmanın kötülüğünden bahseden el-Bakara 2/264. ayetin “*Bu gibilerin kazandıkları hiçbir şeyden istifadeleri olmaz ve Allah, inkârcı topluluğa hidayet vermez.*” kısmının izahında, “*Onlar verdikleri sadakalardan dolayı sevap kazanamazlar. Bu harcamaları onlara kıyamet gününde herhangi bir fayda da vermez.*” demektedir.⁵⁹ Ardından bu sözüne delil olacak nitelikteki şu hadisi nakletmektedir: “*Sizin adınıza en çok korktuğum şey küçük şirktir. Sahabe bunun üzerine, ‘Ey Allah’ın Resulü, küçük şirk nedir?’ diye sorduğunda Resulullah, ‘O riya’dır. İnsanların yaptıklarının karşılığını alacağı kıyamet gününde Allah onlara, ‘Dünyada iken gösteriş yaptığınız kimselere gidin de onların yanında bir mükâfat bulacak mısınız bakın bakalım.’ diye buyuracaktır.*”⁶⁰

Buradaki kullanım, Mukâtil b. Hayyân’ın ayetleri zaman zaman hadisler aracılığıyla açıklama yoluna gittiğinin bir göstergesidir.

2.2.3. Kur’ân Tefsirinde Sahabe ve Tâbiîn Sözlerine Başvurması

Mukâtil b. Hayyân’ın tefsirinde tâbiîn neslinden ne şekilde istifade ettiğine geçmeden önce onun sahabeden direkt olarak faydalanıp faydalanmadığına kısaca değinmek istiyoruz.

Çalışmasında Mukâtil b. Hayyân’ın tefsir yorumlarını toplayan araştırmacı Zehrânî, Mukâtil b. Hayyân’ın sahabeye dayandırarak aktardığı bilgilerin ağırlıklı olarak Mücâhid kanalıyla geldiğine dikkat çekmektedir. Öte yandan onun yaşadığı dönem açısından sahabeye görüşmesinin mümkün olmadığını, sahabe ravisini zikrederek kaydettiği bilgilerde ise senedi

⁵⁴ Habeşi, “Tercemetü Mukâtil b. Hayyân el-Belhî”, 654.

⁵⁵ Âl-i İmrân 3/28.

⁵⁶ Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhîm b. el-Münzir en-Nisâbüri, *et-Tefsîr*, (Medine: Dâru’l-Meâsir, 2002), 1/165; Habeşi, “Tercemetü Mukâtil b. Hayyân el-Belhî”, 654.

⁵⁷ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 1, 32-42.

⁵⁸ Habeşi, “Tercemetü Mukâtil b. Hayyân el-Belhî”, 654.

⁵⁹ İbn Ebi Hâtim, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, 2/518-519; Habeşi, “Tercemetü Mukâtil b. Hayyân el-Belhî”, 654-655.

⁶⁰ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *el-Müsned*, (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2001), 39/39 (23630).

hocasını atlayarak verdiğini (tedlîs) aktarmaktadır.⁶¹ Hal böyleyken Mukâtil b. Hayyân'ın sahabe rivayetlerine tâbiîn kanalıyla başvurduğu söylenebilir.

Bu bağlamda araştırmacı Habeşî'ye göre ise Mukâtil b. Hayyân'ın tefsirini tâbiîn sözlerinden ayrı düşünmek pek mümkün değildir. Zira onun tefsiri söz konusu bu neslin tefsirine hem yöntem bakımından hem de hata ve kusurdan uzaklık açısından çok benzemektedir.⁶²

el-Bakara 2/265 ve el-Bakara 2/282. ayetlerin yorumu, konunun örneği olarak zikredilmeye müsait bir yapıdadır. el-Bakara 2/265. ayette mallarını Allah'ın rızasını hedefleyerek ve içlerinden gelerek harcayanların durumu iki kat ürün veren bir ağaca benzetilmektedir. Mukâtil b. Hayyân buradaki *فَأَنْتَ أَكْلَهَا ضِعْفَيْنِ* “Ürününü iki misli veren...” ifadesindeki ürünü “Yani meyvesini iki kat verir.” şeklinde açıklamaktadır.⁶³ Aynı açıklama tâbiînden Mücâhid, Atâ (ö. 114/732) ve Süddî'den de (ö. 127/745) rivayet edilmektedir.⁶⁴

Mukâtil b. Hayyân aynı surenin 282. ayetinde geçen, “Razı olacağınız şahitlerden...” ifadesine ise, “Allah burada adil erkek ve kadınların şahitlik yapmasını emrediyor.” tarzında bir izah getirmektedir. Bu izah yine Dahhâk ve Rebî' b. Enes (ö. 139/757) gibi tabiînden önemli kimselerin tefsiriyle örtüşmektedir.⁶⁵

2.2.4. Lügat ve Garîbü'l-Kur'ân'a İlişkin İzahları

Lügat, Kur'ân ayetlerinin isabetli bir şekilde açıklanmasını gaye edinen Kur'ân ilimlerinin ana kaynaklarından biridir.⁶⁶ Özellikle Kur'ân'ın kendisi üzere indirildiği Arap dili, tefsir ilminin ana umdelerinden birini teşkil etmektedir. Mukâtil b. Hayyân'ın lügat ve Garîbü'l-Kur'ân'a ilişkin yorumları, bu sahada eser veren ulemânın sözleriyle uyum içermektedir. Bu yorumlar onun her iki konudaki yetkinliğine işaret eden bir mahiyettedir.⁶⁷

el-Bakara 2/265. ayette geçen *بِرُوحٍ* kelimesi bu konu için güzel bir örnektir. Mukâtil b. Hayyân bu kelimeyi “Yerden yüksek olan bir çıkıntı.” şeklinde açıklarken⁶⁸ İbn Kuteybe (ö. 276/889) kelimeyi “yükselti”, Zeccâc (ö. 311/923) ise “Yerden yüksek olan şey.” diye açıklamaktadır.⁶⁹ Bu durum Mukâtil b. Hayyân'ın tefsirinde dilsel izahlara başvurduğunu ve izahlarının kendinden sonraki bazı âlimlerin görüşleriyle uyumlu olduğunu göstermektedir.

Garîbü'l-Kur'ân konusunda ise el-Bakara 2/264. ayette geçen *وَابِلٍ* kelimesini örnek olarak zikredebiliriz. Mukâtil b. Hayyân bu kelimeyi açıklarken “Vâbil, bir şeyin üzerinde ne varsa alıp götüren yağmurdur.” demektedir.⁷⁰ Aynı surenin 2/265. ayetinde geçen *وَتَنْبِيْئًا مِّنْ أَنْفُسِهِمْ* ayeti hakkında ise “Yani kesin inanarak ve sadakatle...” şeklinde bir açıklama yapmaktadır.⁷¹

⁶¹ Zehrânî, *Akvâlü Mukâtil b. Hayyân fi t-tefsîr*, 16-17.

⁶² Habeşî, “Tercemetü Mukâtil b. Hayyân el-Belhî”, 655.

⁶³ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 2/521; Habeşî, “Tercemetü Mukâtil b. Hayyân el-Belhî”, 655.

⁶⁴ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 2/521; Süyûtî, *ed-Dürri'l-mensûr*, 2/46.

⁶⁵ Taberî el-Bağdâdî, *Câmi'u'l-beyân*, 5/87; İbn Münzir, *et-Tefsîr*, 1/77; Habeşî, “Tercemetü Mukâtil b. Hayyân el-Belhî”, 656.

⁶⁶ Ahmet Nedim Serinsu, *Kur'ân ve Bağlam*, (İstanbul: Şule Yayınları, 2008), 33.

⁶⁷ Habeşî, “Tercemetü Mukâtil b. Hayyân el-Belhî”, 656-660.

⁶⁸ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 2/520; Habeşî, “Tercemetü Mukâtil b. Hayyân el-Belhî”, 656.

⁶⁹ Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *Garîbü'l-Kur'ân* (Mısır: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1978), 87; Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc el-Bağdâdî, *Meâni'l-Kur'ân ve i'râbuhû* (Beirut: Âlemü'l-Kütüb, 1988), 1/348.

⁷⁰ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 2/518; Habeşî, “Tercemetü Mukâtil b. Hayyân el-Belhî”, 660.

⁷¹ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 2/519-520; Habeşî, “Tercemetü Mukâtil b. Hayyân el-Belhî”, 660.

Verdiğimiz bu iki örnek, Mukâtil b. Hayyân'ın tefsirinde dilsel izahlara müracaat ettiğine işaret etmektedir.

2.2.5. Kur'ân Tefsirinde İctihada Başvurması

Mukâtil b. Hayyân, ayetleri tefsir ederken kullandığı bu dört kaynaktan açıklayıcı bir ifadeye rastlayamadığı durumlarda ictehad etmekten çekinmemiştir.⁷² Örneğin o, el-Bakara 2/265. ayetteki كَمَثَلِ جَنَّةٍ ibaresi hakkında şunları söylemektedir: “*Bu, malını infak ederken gösteriş ve şöhretten kaçınan, harcadığı malı da verdiği kişinin başına kakmayan kimsenin misalidir.*”⁷³

Konuya verebileceğimiz diğer örnek Mukâtil b. Hayyân'ın el-Bakara 2/269. ayete yaptığı yorumdur. Mukâtil b. Hayyân bu ayette geçen hikmetin ne olduğunu “*Hikmet, Kur'ân'ı açıktan okumaktır.*” diyerek yorumlamaktadır.⁷⁴

Buna göre Mukâtil b. Hayyân zaman zaman ayetlere dönük kendi görüşlerini tefsirine yansıtmaktan çekinmemiştir.

2.2.6. Neshe Yaklaşımı

Bir tefsir usulü kavramı olarak “nesh”, “şer'î bir hükmün kendisinden sonra gelen yeni bir şer'î delille yürürlükten kaldırılması”, “önceki hükmün terk edilmesi” ya da “önceden yürürlükte olan bir emrin sonradan gelen yeni bir emirle değiştirilmesi” demektir.⁷⁵ Mukâtil b. Hayyân tefsirinde nesh olgusunu göz önünde bulunduran bir özen içerisinde hareket etmiştir. Bu bağlamda Mukâtil, “*İçinizden vefat edip de geride eşler bırakanlar, bir yıla kadar evlerinden çıkarılmaksızın eşlerinin geçimliğini vasiyet etsinler.*” şeklindeki el-Bakara 2/240. ayetin, aynı surenin, “*İçinizden ölenlerin geride bıraktıkları eşleri kendi başlarına (evlenmeksizin) dört ay on gün beklerler.*” şeklindeki 2/234. ayeti ile neshedildiğini söylemektedir.⁷⁶ Yine, “*Sadakaları açık olarak verirseniz bu ne güzel! Şayet onu yoksullara verirken gizlerseniz bu sizin için daha da hayırlıdır ve sizin bir kısım günahlarınıza kefarettir. Allah yaptıklarınızdan haberdardır.*” şeklindeki el-Bakara 2/271. ayetin de mensuh olduğunu ifade etmektedir.⁷⁷

Buradan anlaşılıyor ki Mukâtil b. Hayyân, neshe kail bir müfessirdir ve neshin Kur'an'daki pratiğini kabul etmektedir.

2.2.7. Kur'ân Tefsirinde Esbâb-ı Nüzûl Bilgisinden Yararlanması

Kur'ân ayetlerinin iniş sebepleri hakkında bilgi veren esbâb-ı nüzul ilmi, tefsir ulemâsınca müfessirin kayıtsız kalamayacağı ilimlerden biri olarak kabul edilmiştir. Mukâtil b. Hayyân da bu ilimden oldukça fazla yararlanmışır.⁷⁸ Örneğin, “*Allah iman edenlerin velisidir. Onları karanlıklardan aydınlığa çıkarır. İnkâr edenlerin velileri ise sahte tanrılardır. Onları aydınlıktan çıkarıp karanlıklara sokarlar. İşte bunlar ateşliklerdir, bunlar orada devamlı*

⁷² Habeşi, “Tercemetü Mukâtil b. Hayyân el-Belhî”, 656.

⁷³ İbn Ebi Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 2/521; Habeşi, “Tercemetü Mukâtil b. Hayyân el-Belhî”, 656.

⁷⁴ İbn Ebi Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 2/533; Habeşi, “Tercemetü Mukâtil b. Hayyân el-Belhî”, 657.

⁷⁵ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Ali b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî, *Lisânu'l-Arab*, (Beyrut: Dâru Sâdir, 1993), III/63; Zürkânî, *a.g.e.*, II/176; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, 118; Abdurrahman Çetin, “Nesih”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 32/579.

⁷⁶ İbn Ebi Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 2/401-402.

⁷⁷ İbn Ebi Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 2/535; Habeşi, “Tercemetü Mukâtil b. Hayyân el-Belhî”, 659.

⁷⁸ Habeşi, “Tercemetü Mukâtil b. Hayyân el-Belhî”, 559.

kalıcıdır.” şeklindeki el-Bakara 2/257. ayetten kastedilenlerin ehl-i kitap olduğunu belirttikten sonra şu izahta bulunmaktadır:

*“Onlar aslında Hz. Muhammed’in peygamberliğine inanıyorlar ve bu konuyu kitaplarında bulabiliyorlardı. Hz. Peygamber gönderilinceye kadar bu şekilde onun peygamberliğine iman ediyorlardı. Ne zaman ki Hz. Peygamber gönderildi, küfre düştüler ve onu inkâr ettiler. İşte bu onların nurdan, yani daha önce Hz. Peygamber’e olan iman nurlarından ayrılmalarıdır. Karanlıktan kastedilen ise küfre düşmeleridir.”*⁷⁹

Görüldüğü üzere bu izah, ayetin iniş ortamı hakkında bilgi sunmakta ve iniş sebebine atıfta bulunmaktadır.

2.2.8. Ahkâm Ayetlerini Yorumlaması

Mukâtil b. Hayyân’ın Kur’ân ayetlerinden çıkarılması gereken fıkhi hükümlere değindiği bilinmektedir. Bu konunun örneği, dinde zorlama olmadığının vurgulandığı el-Bakara 2/259. ayetin izahında, *“Yani kimseyi Müslüman olmaya zorlamayın demektir. Dileyen Müslüman olur dileyen de cizye verir.”*⁸⁰ şeklinde yaptığı açıklamadır.

Konunun ikinci örneği Müdâyene ayeti diye bilinen el-Bakara 2/282. ayetle ilgilidir. Burada verilen borcun bir kâtip tarafından yazılması, kâtiplik için davet edilenlerin görevden kaçmaması istenmektedir. Bu ayetteki hüküm hakkında Mukâtil b. Hayyân şunları söylemektedir:

*“Buradaki ifade, ‘Eğer bir kâtibin bir ihtiyacı varsa ve yerine başka birini bulabileceksen bırakın, ihtiyacı için gitsin ve başka birini arasın.’ anlamına gelmektedir. Çünkü o dönemde kâtipler çok azdı.”*⁸¹

Bu açıklamalar Mukâtil b. Hayyân’ın ayetlerin hüküm yönüne de temas ettiğini göstermektedir.

Sonuç

Araştırmamız neticesinde Mukâtil b. Hayyân’ın doğumuna ilişkin herhangi bir bulguya rastlanamamıştır. Belh, Merv ve geniş bir bölge olan Horasan bölgesinde tanınmış bir âlim olduğu görülmüştür. Mücâhid b. Cebr, Şa‘bî, Dahhâk b. Mûzâhim, İkrime el-Berberî, Katâde b. Diâme gibi çok önemli hadis ve tefsir âlimlerinden ders aldığı tespit edilmiştir. Bu referanslar ulemâ nezdinde ona olan güveni ve ilgiyi artırmış olmalıdır.

Kaynaklar Mukâtil b. Hayyân’ı âlim, fâzıl, salih gibi güzel vasıflarla anmaktadır. O yalnızca ilmiyle değil, örnek yaşantısıyla da takdir edilmiştir. Tabakât türü eserlerdeki bilgiler değerlendirildiğinde rivayetlerinin güvenilirliği bakımından muteber bir kimse olduğu ortaya çıkmıştır. Mukâtil b. Hayyân yalnızca ilmî faaliyetlerle meşgul olmayıp Müslüman olmayan toplulukların İslâm’a davet edilmesi noktasında da çalışmalar yapmıştır. Böylelikle pek çok insanın hidayetine vesile olmuştur.

et-Tefsîr adlı eserini oldukça erken bir dönemde kaleme almıştır. Bu tefsir zamanla kayboldu da içindeki bilgiler öğrencileri vasıtasıyla en temel rivayet tefsirlerine intikal ettirilmiştir. Böylelikle parça parça ve farklı eserler üzerinden bir kısmı günümüze ulaşabilmiştir. Araştırmamız neticesinde Mukâtil b. Hayyân’ın tefsir yorumlarının araştırmacı Muhammed b.

⁷⁹ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, 2/497-498; Habeşî, “Tercemetü Mukâtil b. Hayyân el-Belhî”, 659.

⁸⁰ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, 2/494; Habeşî, “Tercemetü Mukâtil b. Hayyân el-Belhî”, 660.

⁸¹ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, 2/557; Habeşî, “Tercemetü Mukâtil b. Hayyân el-Belhî”, 659.

Sâlim ez-Zehrânî tarafından temel rivayet tefsirleri incelenerek أقوال مقاتل بن حيان في التفسير (Mukâtil b. Hayyân'ın Tefsir Görüşleri) başlıklı yüksek lisans tezinde toplandığı görülmüştür. Söz konusu çalışma ileri düzeyde yapılacak akademik çalışmalar için kolaylık sağlayacak bir yapıdadır.

Tefsir yorumları ve aktardığı rivayetler çerçevesinde Mukâtil b. Hayyân'ın kendi dönemini yansıtan bir şekilde; Kur'ân, sünnet ve tâbiîn sözlerini dikkate alan, lügatı ve esbâb-ı nüzûl bilgisini önemseyen, ayetlerden çıkarılacak hükümler hakkında açıklamalar yapan, neshe kail ve gerektiğinde ictihad etmekten çekinmeyen bir tefsir yöntemine sahip olduğu görülmüştür.

Tüm bu yönler dikkate alındığında Mukâtil b. Hayyân'ın hicrî ikinci asrın mühim şahsiyetlerinden, ciddi tefsir kaynaklarından biri olduğu anlaşılmıştır.

Kaynakça/Bibliography

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Muhammed eş-Şeybânî el-Mervezî. *el-Müsned*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1422/2001.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *et-Târîhu'l-kebîr*. 8 Cilt. Haydarâbât: Dâiratü'l-Meârif, 1. Basım, ts.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usulü*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1391/1971.
- Cerrahoğlu. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Fecr Yayınevi, 1417/1996.
- Çetin, Abdurrahman. “Nesih”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1427/2006.
- Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Suyûtî eş-Şâfiî. *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm. Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyeti'l-Amme li'l-Kitâb, 1394/1974.
- Fâlûcî, Ekrem Ziyâde. *el-Mucemü's-sağîr li ruvâti'l-İmâm İbn Cerîr et-Taberî*. Ürdün: ed-Dâru'l-Eseriyye, ts.
- Habeşî, Abdurrahman Hüseyin. “Tercemetü Mukâtil b. Hayyân el-Belhî”. *Mecelletü Külliyyeti's-Şerîa*. 23/2, Suudi Arabistan: 2021.
- Hüseyin ez-Zehabî, Muhammed. *et-Tefsîr ve'l müfessirûn*. 3 Cilt. Kahire: Mektebetü Vehbe, ts.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkî eş-Şâfiî. *Târîhu Medîneti Dımeşk*. thk. Muhibbüddîn Ebî Saîd Ömer b. Garame el-Ömerî. 74 Cilt. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1416/1995.
- İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *el-Cerh ve't-ta'dîl*. 9 Cilt. Haydarâbât: Dâiratü'l-Meârif, 1370/1952.
- İbn Ebî Hâtîm, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*. thk. Es'ad Muhammed ed-Tîb. Suudi Arabistan: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâzî, 1419/1998.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Nüzhetü'l-elbâb fî'l-alkâb*. thk. Abdülaziz Muhammed b. Sâlih es-Sedîrî. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409/1989.
- İbn Hacer el-Askalânî. *Tebsîru'l-müntebih bi tahrîri'l-müştebeh*. thk. Muhammed Ali en-Neccâr. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l İlmiyye, ts.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *es-Sikât*. 9 Cilt. Haydarabat: Dâiratü'l Meârif, 1393/1973.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer b. Kesîr el-Kuraşî ed-Dımaşkî. *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-Azîm*. thk. Sami b. Muhammed Selâme. 8 Cilt. Dımaşk: Dâru't-Tayyibe li'n-Neşri ve't-Tevzi', 2. Baskı, 1420/1999.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim ed-Dîneverî. *Garîbü'l-Kur'ân*. Mısır: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1398/1978.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânü'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru's-Sadîr, 1414/1993.
- İbn Mende, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Muhammed el-İsfahânî. thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî. *Fethu'l-bâb fî'l-künâ ve'l-elgâb*. Riyad: Mektebetü'l-Kevser, 1417/1996.

- İbn Münzir, Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhîm en-Nisâbü'rî. *et-Tefsîr*. Medine: Dâru'l-Meâsir, 1423/2002.
- İbn Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk. *el-Fihrist*. Londra: Müessesetü'l-Furkân, 1435/2014.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sad b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. thk. İhsan Abbâs. 9 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 1. Baskı, 1388/1968.
- İbn Şâhin, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Osman b. Ahmed el-Bağdâdî. *Târîhu esmâi's-sikât*. Kuveyt: Dâru's-Selefiyye, 1404/1984.
- Kavas, Ahmet. "Kâbil". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. İstanbul: TDV Yayınları, 1422/2001.
- Mizzî, Ebû'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf. *Tehzîbü'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1400/1992.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm en-Nisâbü'rî. *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân*. 33 Cilt. Cidde: Darü't-Tefsîr, 1436/2015.
- Serinsu, Ahmet Nedim. *Kur'ân ve Bağlam*. İstanbul: Şule Yayınları, 1429/2008.
- Süyûtî. *ed-Dürrü'l-mensûr fî't-tefsîr-i bi'l-me'sûr*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1432/2011.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. 24 Cilt. Mekke: Dâru't-Terbiye ve't-Türâs, ts.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl el-Bağdâdî. *Meâni'l-Kur'ân ve i'râbuhû*. thk. Abdulcelîl Abduh Şelbî. 5 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1408/1988.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez- et-Türkmânîed-Dımaşkî. *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*. thk. Ali Muhammed El Becâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1383/1963.
- Zehebî. *Siyer-u a'lâmi'n-nübelâ*. 18 Cilt. Kahire: Dâru'l Hadîs, 1426/2006.
- Zehebî. *Tezkiretü'l-huffâz*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1998.
- Zehrânî, Muhammed b. Sâlim. *Akvâlü Mukâtil b. Hayyân fî't-tefsîr*. Suudi Arabistan: Ümmül-Kurâ Üniversitesi, 1433/2012.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilü'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân*. 2 Cilt. Kahire: Matbaatü İsâ el-Bâbî el-Halebî, 3. Basım, ts.